

تأثیرات اقتصادی و اجتماعی بازگشایی مرزها نمونه موردی: بخش باجگیران در مرز ایران و ترکمنستان

زهرا احمدی پور* - استادیار گروه جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس

محمد رضا حافظ‌نیا - استاد گروه جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس

علی محمدپور - دانشجوی دوره دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران

پذیرش مقاله: ۱۳۸۴/۱۱/۱۷ - تایید نهایی: ۱۳۸۶/۱۲/۱

چکیده

یکی از عمده‌ترین تحولات دو دهه اخیر، فروپاشی شوروی و فروریختن دیوار آهنین بلوک شرق بود. پس از این فروپاشی، باز شدن مرز ایران و ترکمنستان در استان‌های خراسان و گلستان، از جمله وقایعی بود که تحولات عظیمی را در سطح استان‌های مزبور به ویژه در مراکز استان و شهرهای نزدیک مرز بنیان نهاد و موجب شد که مناطق مرزی از جمله منطقه باجگیران نیز در سطح محدودتری از این تحولات برخوردار شوند. تحولات ایجاد شده در بخش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی عمدتاً در سطح بالایی بوده ولی با فاصله گرفتن از مرز این تحولات کاهش پیدا کرده است به طوری که در روستاهای دور از مرز به دلایل مختلف هیچ تأثیری نداشته است. هدف از این مقاله بررسی تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بازگشایی مرز باجگیران است که با روش مقایسه‌ای، توصیفی و تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به ویژه کار میدانی به شیوه انجام مصاحبه با مسئولین و مردم محلی و همچنین استفاده از پرسشنامه‌های تکمیل شده از سطح روستاها و در نهایت با استفاده از مشاهدات محلی با روش مطالعه پانل تهیه شده است و سعی دارد تا تحولات اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی صورت گرفته در منطقه باجگیران را بعد از بازگشایی بررسی نماید. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد تأثیرپذیری بخش باجگیران از بازگشایی مرزها، به شدت تحت تأثیر عامل فاصله جغرافیایی، وضعیت توپوگرافی، موقعیت جغرافیایی و تصمیمات سیاسی در سطوح محلی و ملی بوده است.

واژه‌های کلیدی: مرز، مناطق مرزی، باجگیران، تحولات اقتصادی، تحولات اجتماعی و فرهنگی

مقدمه

مرز و تغییرات مرزی از اصلی‌ترین موضوعات مورد بررسی جغرافیای سیاسی بوده و هست. در واقع علت اهمیت مرز در جغرافیای سیاسی این است که «مرز رابطه میان جغرافیا و سیاست و تأثیر متقابل این دو را به خوبی آشکار می‌سازد زیرا دولت‌ها برای مشخص کردن قلمرو خود، نیاز به تعیین مرز دارند. همچنین هر دولت به وسیله مرز از دولت دیگر جدا می‌شود» (میرحیدر، ۱۳۸۰، ۲۴). تا اوایل دهه ۱۹۶۰م. که جغرافیای سیاسی تحت تأثیر تسلط مطالعات کالبدی واحدهای سیاسی، به ویژه دولت قرار داشت، مرزها و اختلافات مرزی توجه زیادی را به خود

* E-mail: Ahmadyza@modares.ac.ir

جلب کرده بودند. امروزه نیز به جای این که فقط تکامل یک خط مرزی خاص ترسیم شود و خصوصیات کالبدی ایستای آن مورد توصیف قرار گیرد، جغرافیدانان سیاسی بیشتر درجه نفوذ پذیری، تأثیرات مرز بر الگوهای میان کنشی فضایی (جریان کالا، افکار و حرکت مردم) و طرز تلقی مرزنشینان تمایل دارند (درايسدل و بلیک، ۱۳۷۴، ۱۱). بنابراین در حال حاضر تمرکز جغرافیدانان سیاسی باید بر مطالعه مرزها به عنوان یک عنصر در چشم انداز اجتماعی - اقتصادی مناطق مرزی باشد.

مناطق مرزی به دلیل تماس با محیط‌های گوناگون داخلی و خارجی از ویژگی‌های خاصی برخوردارند. وجود مبادلات و پیوندهای فضایی دو سوی مرز بین کشورهای مجاور و آسیب‌پذیری و تهدیدات مختلف در این مناطق اهمیت ویژه‌ای را در فرایند برنامه‌ریزی‌های توسعه، امنیت و آمایش کشور به مناطق مرزی داده‌است. بر اساس مستندات، مطالعات و تحقیقات انجام شده در سالیان اخیر ملاحظه می‌شود که به دلیل وجود اهمیت و حساسیت‌های ویژه مناطق مرزی، توجه خاصی در جهان به مطالعات آمایش این مناطق معمول شده‌است که می‌توان آن را در دو جنبه علمی و عملی مد نظر قرارداد.

از جنبه علمی، نتایج مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که کشورهایی با مساحت گسترده و وسیع مانند ایران، دارای تفاوت‌ها و عدم تعادل‌های منطقه‌ای و فضایی مشهودی بین مناطق مرکزی و مرزی می‌باشند که این عدم تعادل‌ها، تأثیرات عمده‌ای در دو جهت بر جای گذاشته‌است: یکی حرکت توسعه را با کندی مواجه ساخته و در مرحله بعد نیز به گسترش ناامنی در مناطق مرزی منجر شده و کل نظام توسعه، امنیت و مدیریت این مناطق را تحت تأثیر قرار داده‌است.

از جنبه عملی نیز کشورهایی که درگیر مسایل ناامنی در مناطق مرزی خود بوده‌اند، دریافته‌اند که عمده‌ترین مسایل مربوط به این ناامنی‌ها، ناشی از شرایط توسعه‌نیافتگی و پیامدهای تبعی آن بوده‌است. به عبارت دیگر شرایط فقر و تنگدستی در این مناطق می‌تواند محیط مناسبی جهت بروز ناامنی‌ها و تحریک دشمنان در بهره‌برداری از سرپل‌های به وجود آمده در این مناطق شود (عندلیب، ۱۳۸۰، ۱-۲).

جمهوری اسلامی ایران دارای همسایگان متعدد و مرزهای مشترک طولانی با کشورهای همسایه می‌باشد. در طول نوار مرزی موجود افراد بومی سکونت دارند که از گذشته‌های دور از طریق تبادل کالا با اشخاص آن سوی مرز نیازمندی‌های خود را برطرف می‌نمودند. از سوی دیگر مشاهدات و مستندات نشان می‌دهد که در اکثر مناطق مرزی کشور افراد ساکن فاقد امکانات رفاهی و توسعه‌ای مناسب بوده‌اند و این باعث افزایش مهاجرت مردم این مناطق و همچنین رواج قاچاق و ناامنی شده‌است.

بنابراین می‌بایست با عوامل اصلی ناامنی به طور بنیادی مقابله و ریشه‌های آن را از درون نابود کرد و از طریق افزایش قدرت دفاعی، پایداری امنیت مناطق مرزی را فزونی بخشیده و تأثیرات فضایی مربوطه را مورد توجه قرار داد. مسئولین ج.ا. ایران نیز برای مهار این پدیده‌ها سعی در ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی اجتماعی این مناطق دارند.

طرح مسأله

بسته به این که خط مرز موجب بر هم زدن حوزه طبیعی آن ها شده باشد و یا بر عکس نقش‌های جدیدی در خصوص عبور از مرز به آن ها داده باشد، شهرها و روستاهای مناطق مجاور مرزها ممکن است رو به زوال رفته و یا شکوفا شوند. در مناطق مرزی که سال‌ها است پابرجا مانده‌اند، چشم‌اندازهای کاملاً متفاوت انسانی در دو طرف مرز به وجود آمده است.

فهم و درک ساکنین مناطق مرزی از مرز و چگونگی قوانین حکومتی، فعالیت‌های اقتصادی و وضع رفت و آمد آن ها را با مناطق ماوراء مرز تحت تاثیر قرار خواهد داد. اختلاف بین مرزهایی که عبور از آن ها به سختی نظارت می‌شود و مرزهایی که عبور از آن ها به آسانی انجام می‌شود در این جا مشخص می‌شود. در کنار آن تصمیمات و اقدامات سیاسی دولت های دو کشور همسایه در زمینه های عبور و مرور مرزی و همچنین روابط آن دو که معمولاً در کشورهای در حال توسعه بسیار متغیر است نیز می‌تواند باعث تحولاتی عمده به ویژه در مناطق مرزی شود. یکی از عمده‌ترین تحولات دهه اخیر فروپاشی شوروی و فروریختن دیوار آهنین بلوک شرق بود. بعد از این فروپاشی، باز شدن مرز ایران و ترکمنستان در استان‌های خراسان و گلستان از جمله وقایعی بود که تحولات عظیمی را در سطح استان‌های یادشده و منطقه موجب شد و مناطق مرزی را نیز متأثر ساخت.

ایران و ترکمنستان در حدود ۱۲۰۵ کیلومتر مرز مشترک دارند. با تجزیه شوروی سابق و اعلام استقلال ترکمنستان در آبان ماه ۱۳۷۰ (۲۷ اکتبر ۱۹۹۱)، جمهوری اسلامی ایران جزو اولین کشورهایی بود که ترکمنستان را به رسمیت شناخت و چند ماه بعد در دی ماه همان سال اقدام به تاسیس سفارت در پایتخت این کشور نمود. اولین نقطه مرزی که در مرز ایران و ترکمنستان گشایش یافت، نقطه مرزی «باجگیران-گودان(هودان)» در دی ماه ۱۳۷۰ بود (کریمی، ۱۳۷۵، ۸۳). با توجه به این که تا قبل از این و در زمان شوروی سابق در مرز ایران و ترکمنستان ترددی وجود نداشت و یا خیلی به سختی صورت می‌گرفت در حالی که بعد از بازگشایی مرز، عبور و مرور از آن به آسانی انجام می‌شود، می‌توان تأثیرات این بازگشایی و کارکرد مرز را قبل و بعد از باز شدن آن مقایسه نمود. با توجه به تأثیرات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و امنیتی، این تحقیق به دنبال پاسخ به دو سوال است:

۱. بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان در منطقه باجگیران چه تأثیری بر وضعیت اقتصادی منطقه گذاشته است؟
۲. بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان در منطقه باجگیران چه تأثیری بر مسایل اجتماعی و فرهنگی محدوده بخش باجگیران داشته است؟

برای یافتن پاسخ علمی به این سؤالات، فرضیه‌های زیر مطرح شدند:

۱. بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان در باجگیران باعث بهبود وضعیت اقتصادی، رفاه نسبی و کاهش قاچاق کالا در محدوده بخش باجگیران شده است.
۲. بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان در باجگیران باعث تثبیت جمعیت و کاهش مهاجرت در محدوده بخش باجگیران شده است.

مبانی نظریه‌ای

فیلیپ جونز^۱ و تریوور وایلد^۲ مقاله تحقیقی خود را در تحلیل تغییرات فضایی - ساختاری در مرز پیشین دو پاره آلمان پس از برقراری مرز و برداشتن موانع مرزی نوشتند (Jonse & Trevor, 1994:259-273). در این مقاله، پس از انجام مطالعات نظری و تکیه بر نظریه‌های مکان مرکزی و قطب رشد و نیز انجام مطالعات موردی در منطقه مرزی مورد بحث، به نقد این نظریات پرداختند و خصوصیات برای مناطق مرزی استخراج کردند.

به عقیده جونز و وایلد، مناطق مرزی به‌عنوان مناطق حاشیه‌ای و توسعه‌نیافته شناخته می‌شوند. این حاشیه‌ای بودن گرچه می‌تواند معلول شرایط جغرافیایی مناطق مرزی باشد، اما خود پدیده مرزی بودن، بسیاری از امکانات و قابلیت‌های آن منطقه را مضمحل می‌سازد. آنان معتقدند که با برقراری مرز بین دو کشور، فضاهایی که به یکدیگر متصل هستند و تداوم فضایی را تأمین می‌کنند، از یک دیگر می‌گسلند و حاشیه‌ای می‌شوند. این حاشیه‌ای بودن، علت عقب ماندگی این نواحی است (Ibid, 265). بر اساس عقاید جونز و وایلد، برای برنامه‌ریزی توسعه مناطق مرزی این اصول باید مورد توجه قرار گیرند:

۱. درک پیچیدگی، گستردگی و تنوع متغیرها و تأثیرات آن‌ها در مرز،

۲. لزوم تأمین شرایط و زیرساخت‌های توسعه مرزها،

۳. ضرورت خروج از انزوا و گسترش ارتباطات با داخل و خارج،

۴. لزوم پیوستگی مرز با مرکز،

۵. لزوم حمایت و پشتیبانی‌های ویژه از این مناطق جهت خروج فوری از محدودیت و دستیابی به توسعه.

یکی از وظایف جغرافیای سیاسی کمک به توضیح کارکردهای مرزهای سیاسی به عنوان یک وسیله ضروری از تشکیلات فضایی انسان و زندگی با آن در یک راه هوشیارانه است (Remley & Minghi, 1991: 41). مرز ممکن است جداکننده یا ممکن است پیونددهنده باشد اما بیشتر اوقات مشاهده می‌شود که هر دو کارکرد را به صورت همزمان دارا هستند (Remley & Minghi, 1991: xviii). مرزها تا کنون کارکردهای مختلفی به خود گرفته‌اند و به مرور زمان این کارکردها تضعیف و یا تقویت شده و یا تغییر کرده است. به محض این که یک منطقه مرزی و یا خط مرزی به وجود آمد، می‌تواند نه تنها منظره طبیعی را که جزیی از آن به شمار می‌رود بلکه عمران و سیاست‌های کشورهای مجاور را نیز تحت تاثیر قرار دهد (پرسکات، ۱۳۵۸، ۶۱).

مرز به تنهایی دارای یک نقش است و آن تحدید حدود منطقه‌ای است که در داخل آن یک نوع قدرت اعمال می‌شود اما دولت‌ها سعی می‌کنند نقش‌های دیگری هم مثل، مهاجرت، تجارت، بهداشت و جز آن را در منطقه اعمال نمایند. حتی تمرکز بیش از حد نقش‌های دولت در مرز می‌تواند نماینده تغییرات در سیاست‌های خارجی باشد (همان منبع، ۷۸). شکوفایی و زوال شهرها و حوزه نفوذ آن‌ها در مجاورت مرز بستگی به این دارد که خط مرزی نقش‌های جدیدی برای آن‌ها پدید آورد و یا برعکس، حوزه طبیعی آن‌ها را بر هم زند (همان منبع، ۱۶۱).

1. Philip N. Jones.

2. Trevor Wild.

به طور کلی عملکرد مرزها به چهار گروه قابل تقسیم است:

۱. کارکرد دفاعی: دفاع از قدیمی‌ترین کارکردهای مرزها و سرحدات است. این که مرزهای بین‌المللی نقش و کارکرد دفاعی دارند به ما مفهوم سرحدات طبیعی را می‌دهد. تمام مرزهای سیاسی نمی‌توانند به عنوان سرحدات دفاعی عمل کنند. فقط آن‌هایی که دارای مشخصات طبیعی هستند می‌توانند چنین نقشی را داشته باشند (همالیا مثال بسیار خوبی برای این قضیه است). موفقیت‌های چنین سرحداتی همیشه بستگی به قدرت دولت‌ها داشته‌است. در دنیای امروز به دلیل توسعه ادوات جدید جنگی، دیگر مرزها حتی اگر به صورت فیزیکی قابلیت‌های قبلی را داشته باشند، کارکرد دفاعی خود را از دست داده‌اند و گفته می‌شود که کوه‌ها و مرزهای طبیعی مانعی برای حمله از خارج نیستند. امروزه ناپیوستگی زمین و دریا، جایگزین پیوستگی هوایی شده‌است. در عین حال سلاح‌های مخرب می‌توانند هر نقطه از زمین را مورد حمله قرار دهند.

۲. کارکرد سیاسی: نظام سیاسی بین‌المللی از تعدادی زیرنظام تشکیل شده که در بین آن‌ها کشورهای دارای اقتدار از اهمیت بیشتری برخوردارند. از آنجایی که هر یک از این زیرنظام‌ها به وسیله خطوط مرزی از دیگری جدا می‌شود، خطوط مرزی در نظام بین‌المللی اهمیت فراوانی دارند. هر کشوری به عنوان یک زیرنظام سعی می‌کند تا از نفوذ سیاسی که به امنیت و اعتبار آن خدشه وارد می‌نماید، جلوگیری کند و مرزهای بین‌المللی نیز در این ارتباط به کمک کشورها می‌آیند. البته کارایی و نقش از مرزی به مرز دیگر متفاوت است.

مرزهای بین‌المللی پدیده مهاجرت را محدود می‌کنند زیرا ایدئولوژی سیاسی این پدیده ممکن است یگانگی یک کشور را تهدید کند. مرزها به عنوان سد سیاسی، حرکت فرهنگی مردم را که شامل روزنامه‌ها، مجلات، کتاب‌ها و مانند آن است، محدود می‌سازند. این سرحدات ممکن است به صورت یک فیلتر رنگین عمل نمایند که از گذشتن ایده‌ها و عقایدی که دارای مشخصات مختلف و غیر قابل قبول برای یک نظام سیاسی هستند، جلوگیری می‌کنند. کتاب‌ها و روزنامه‌ها باید قبل از اجازه ورود از بازرسی عبور نمایند. بنابراین مرز به عنوان یک خط مصنوعی غیرقابل مشاهده عمل می‌کند. البته در حال حاضر این نقش مرزها نیز با توجه به تکنولوژی ارتباطات تضعیف شده است.

۳. کارکرد اجتماعی مرزها: مفهوم مرز اجتماعی در مورد تمام مرزهای سیاسی القا می‌شود زیرا عملاً تمام این مرزها محدوده‌هایی را محصور کرده‌اند که دارای جمعیت‌هایی از لحاظ اجتماعی یکپارچه می‌باشند. از آنجایی که تمام کشورها دوست دارند که ویژگی‌ها و مشخصات اجتماعی‌شان را حفظ کنند، مرزها به عنوان یک مانع در تعامل اجتماعی بین کشورهای مجاور عمل می‌کنند.

۴. کارکرد اقتصادی مرزها: نظام اقتصاد جهانی به تعدادی زیرنظام مجاور (یعنی کشورها) تقسیم شده‌است. هر کشور به عنوان یک زیرنظام مجزا دارای سیاست و برنامه‌های اقتصادی خاص خود است. بنابراین مرزهای بین‌المللی هم از لحاظ اقتصادی مهم هستند و هم به عنوان موانع اقتصادی عمل می‌کنند زیرا در مرزها کنترل حرکت و مبادله کالا صورت می‌گیرد. تعرفه‌های گمرکی برای واردات کالاهای قانونی باید در مرزها پرداخت شوند و جلوگیری از قاچاق کالا از این مرزها صورت می‌گیرد. همچنین برای جلوگیری از رقابت، ورود کالاهای

خارجی با وضع تعرفه‌های گمرکی کنترل می‌شود. اختلاف قیمت در دو سوی مرز نیز اثر مشخصی است که نقش اقتصادی مرزها بر روی قیمت کالاها دارد (Dwived 1990: 141-142).

امروزه در برخی از کشورها با حذف موانع گمرکی و مسافری که در نتیجه عقد قراردادهای سیاسی و اقتصادی حاصل می‌شود، نقش خطوط مرزی به عنوان یک مانع بازرگانی کم اهمیت شده در حالی که رفت و آمد میان این کشورها (همانند اتحادیه اروپا) نیز آسان‌تر از گذشته صورت می‌گیرد (میرحیدر، ۱۳۸۰، ۱۶۲). برخی نیز معتقدند که مرزها می‌توانند کارکردهایی مانند نقش جداکنندگی، یکپارچه‌سازی، متفاوت‌سازی، کشمکش و ارتباط را برعهده بگیرند (حافظ نیا، ۱۳۷۹، ۱۹۰-۱۹۱).

سابقه مبادلات مرزی

مناطق مرزی کشور پیوسته از قدیم به لحاظ موقعیت جغرافیایی، مناسبت‌های قومی و سوابق تاریخی، منشاء انجام پاره‌ای ارتباطات و مبادلات مرزی میان ساکنین دو سوی نوار مرزی بوده‌اند. ناتوانی‌های بالقوه طبیعی و اقتصادی این مناطق، خصوصاً در بخش‌های صنعت و کشاورزی، به دولت‌های وقت اجازه می‌داده که به لحاظ محرومیت‌زدایی، ایجاد اشتغال، نگهداشت جمعیت و ممانعت از تخلیه مناطق مرزی و وقوع قاچاق تمهیداتی را در مبادلات بازرگانی نواحی مرزی لحاظ نمایند.

در سال ۱۳۳۱ و به دنبال آن در سال ۱۳۴۴، نحوه فعالیت تجاری مرزنشینان صراحتاً در قانون مبادلات مرزی مستتر شد و بر اساس تبصره الحاقی ماده ۴ این قانون به سال ۱۳۴۸، امکان تشکیل شرکت‌های تعاونی مرزی پدید آمد. بر حسب این قانون، ساکنین مناطق مرزی می‌توانستند کالاهای مجاز غیرمشرط خود را در مقابل صدور کالا وارد نموده و با پرداخت حقوق گمرکی و سود بازرگانی، عوارض و هزینه‌های گمرکی و بالاخره با واگذاری حق ثبت سفارش، کالاهای خود را از گمرک ترخیص نمایند (محمودی، ۱۳۷۹، ۱۸). در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، با بروز جنگ تحمیلی، محاصره اقتصادی، محدودیت‌های وارداتی، افزایش خودافزایی قیمت‌ها و محدود شدن فعالیت‌های اقتصادی، ساکنین نواحی مرزی مجدداً به استفاده از مزایای قانون مبادلات مرزی روی آورده و مبادلات مرزی را رونق دادند. از سال ۱۳۶۱ تعاونی‌های مرزنشین توسط ساکنین مرزی تاسیس و این تعاونی به نیابت از طرف اعضاء به واردات و صادرات کالاهای مجاز تعیین شده اقدام نمودند (همان منبع، ۳۱).

بازارچه مرزی نیز به عنوان نهاد نوینی که توانایی حل بسیاری از مشکلات مناطق مرزی را دارا می‌باشد از اواسط دهه ۱۳۶۰ شمسی ذهن بسیاری از سیاست‌گذاران و مسئولان محلی را به خود مشغول نمود. تا این که اولین بازارچه مرزی به دنبال انعقاد پروتکلی با مقامات کشور ترکیه در محل بازار «ساری سو» در مرز بازرگان در سال ۱۳۶۷ تاسیس شد (وزارت اقتصاد و امور دارایی، ۱۳۸۰، ۴-۵).

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش روش مقایسه‌ای، توصیفی و تحلیلی است که با استفاده از اطلاعات به دست آمده از شیوه‌های کتابخانه‌ای، میدانی (ارائه پرسشنامه و مشاهدات محلی) و مقایسه دو دوره زمانی (قبل و بعد از بازگشایی مرز) و تجزیه و تحلیل آن‌ها درباره فرضیه‌ها انجام خواهد شد.

محدود مورد مطالعه

بخش باجگیران یکی از بخش‌های سه گانه شهرستان قوچان است که در شمال این شهرستان واقع شده است. مساحت این بخش حدود ۱۲۳۳/۴۳۷ کیلومتر مربع است (فرمانداری قوچان، ۱۳۷۹، ۱۸) و در حد فاصل عرض جغرافیایی $37^{\circ}12'8''$ تا $37^{\circ}40'9''$ شمالی و $58^{\circ}12'2''$ و $58^{\circ}52'46''$ طول شرقی قرار گرفته به طوری که طول متوسط آن از عرض متوسط آن بیشتر است (برزگری، ۱۳۷۶، ۵۲). این محدوده از شمال به جمهوری ترکمنستان، از غرب به شهرستان شیروان، از جنوب و جنوب غربی به بخش‌های مرکزی و فاروج شهرستان قوچان و از شرق به شهرستان درگز محدود می‌شود.

ناحیه باجگیران دارای تمایز طبیعی نسبی با سایر بخش‌های قوچان بوده و اقلیم آن می‌تواند به عنوان یک اقلیم محلی مورد مطالعه ویژه‌ای قرار گیرد. آب و هوای این بخش در زمستان بسیار سرد و در تابستان معتدل است (شاکری، ۱۳۷۲، ۱۱۲). به لحاظ توپوگرافی نیز کوه‌های بخش باجگیران ادامه کوه‌های کپه داغ (به طور تقریبی نقطه شروع آن) و ادامه ارتفاعات جنوبی خزر می‌باشد. اما به دلیل کوهستانی بودن و وضعیت خاص توپوگرافی منطقه، مرکز بخش از بقیه روستاهای بخش جدا افتاده و دسترسی روستاهای بخش به مرکز بخش به سختی صورت می‌گیرد.

بر اساس سرشماری آبان ۱۳۸۵ این بخش دارای ۲۶۵۸ خانوار و ۱۰۰۳۸ نفر بوده است که از این میزان ۷۵۳ نفر آن در نقاط شهری و ۹۲۸۵ نفر نیز در نقاط روستایی زندگی می‌کرده‌اند. از کل جمعیت بخش ۷/۵٪ شهری و ۹۲/۵٪ روستایی هستند (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۷). طبق سرشماری سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ بخش باجگیران دارای ۳۴ روستای دارای سکنه بوده است که وضعیت جمعیتی روستاها به شرح جدول ۱ می‌باشد.

جدول ۱ تعداد آبادی‌های دارای سکنه بخش باجگیران به تفکیک طبقات جمعیتی (بر حسب نفر)

سال	۲۴ تا ۱	۴۹ تا ۲۵	۹۹ تا ۵۰	۲۴۹ تا ۱۰۰	۴۹۹ تا ۲۵۰	۹۹۹ تا ۵۰۰	۲۴۹۹ تا ۱۰۰۰	تعداد کل روستاها
۱۳۷۵	۸	۱	۱	۷	۸	۶	۳	۳۴
۱۳۸۵	۷	۱	۱	۱۰	۶	۷	۲	۳۴

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵، ۱۲ و وبگاه مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶

از نظر قومی به غیر از روستاهای شاهرگ و قره‌چه اسفجی، بقیه روستاهای بخش همگی کردنشین هستند و عده کمی هم فارس می‌باشند که بیشتر در مرکز بخش زندگی می‌کنند و اکثراً در بخش‌های مختلف اداری اشتغال به کار دارند. از نظر مذهبی نیز همه مردم بخش مسلمان شیعه مذهب هستند (فرمانداری قوچان، ۱۳۷۹).

یافته‌های تحقیق

الف) تأثیرات اقتصادی بازگشایی مرز و قاچاق کالا

برخی تخلفات و جرایم در مناطق مرزی نتیجه وضعیت بد اقتصادی و کمبود امکانات رفاهی است. به این منظور باید در مناطق مرزی اقدام به ایجاد امکانات رفاهی و اشتغال نمود تا از درصد تخلفات و جرایم در این مناطق کاسته شود. با ایجاد تسهیلات و امکاناتی همچون ایجاد بازارچه‌های مشترک مرزی، ایجاد تسهیلات در صدور پروانه گذر مرزی، ایجاد امکانات بهداشتی-درمانی، خدماتی و فرهنگی و ایجاد بازار کار و شرکت‌های تعاونی می‌توان در این جهت حرکت نمود.

امروزه افزایش و یا کاهش مسایل و مشکلات مرزی نسبت مستقیمی با وضعیت اقتصادی مرزنشینان و ایام خشکسالی دارد (بشیریه، ۱۳۷۷، ۱۹۹). به منظور بررسی وضعیت اقتصادی منطقه مورد مطالعه در دو دوره قبل و بعد از بازگشایی از عواملی مانند بازارچه مرزی و تأثیرات اقتصادی آن، تغییرات در سطح زیرکشت محصولات کشاورزی، میزان تولید محصولات کشاورزی، سطح بهره برداری از مراتع، تعداد دام و واحدهای دامی، واحدهای پرورش طیور و ماهی، وضعیت درآمد مردم روستاها، وضعیت پس‌انداز، نحوه مصرف محصولات تولیدی، تعداد نیروی انسانی بیکار و خدمات و امکانات بهداشتی-درمانی، فرهنگی و رفاهی ارائه شده در سطح روستاهای بخش استفاده شده است.

به منظور رشد و توسعه و پیشرفت مناطق مرزی و همچنین ارتقای سطح معیشت مرزنشینان و جلوگیری از قاچاق کالا و مواد مخدر و مهاجرت مرزنشینان به شهرها و همچنین بالا بردن ضریب امنیت مرزها بر اساس مصوبه شماره ۸۰۰۱ ت ۷۲ ک مورخ ۱۳۷۲/۵/۲۴ هیأت وزیران در مرز مشترک استان خراسان با ترکمنستان اولین بازارچه مرزی ایجاد شد. این بازارچه مرزی در سال ۱۳۷۵ پس از تکمیل ساختمان آن توسط وزرای خارجه دو کشور افتتاح گردید.

بازارچه مرزی مطابق ماده ۲۲ آیین نامه اجرایی قانون مقررات صادرات و واردات «محوطه‌ای است محصور واقع در نقطه صفر مرزی و در جوار گمرکات مجاز به انجام تشریفات ترخیص کالا، یا مکان‌هایی که طبق تفاهم‌نامه‌های منعقد شده بین جمهوری اسلامی ایران و کشورهای همجوار تعیین می‌شود. اهالی دو طرف مرز می‌توانند کالاها و محصولات مورد نیاز را با رعایت مقررات صادرات و واردات و ضوابط مقرر در این ماده برای داد و ستد در بازارچه‌ها عرضه نمایند» (وزارت بازرگانی، ۱۳۸۰، ۳۷).

به منظور استفاده مرزنشینان از این بازارچه مسئولین اقدام به تحویل دفترچه‌های پیلهوری برای مردم روستاهای بخش باجگیران کرده‌اند ولی تاکنون فقط سه روستای شمخال، بردر و قره‌چقه از تسهیلات این بازارچه استفاده کرده‌اند. مردم روستاهای بخش باجگیران به دلیل پراکندگی و دوری از مرکز بخش، ارتباطی با شهر باجگیران نداشته و ترجیح می‌دهند برای رفع مشکلات و یا خریدهای خود به قوچان مراجعه کنند. با توجه به این دلایل فقط روستاهای شمخال، بردر و قره‌چقه که نزدیک به مرکز بخش هستند، از تسهیلات بازارچه مرزی استفاده می‌کنند. اهالی این روستاها و شهر باجگیران با توجه به در اختیار نداشتن سرمایه کافی بیشتر نقش واسطه‌ای داشته و کالاهایی را از طریق بازارچه برای دلالان محلی و یا تجار شهری وارد می‌کنند. آن‌ها حتی برای

دریافت مزد خود مجبور می‌شوند کالاها را بدون دادن حق عوارض و با درگیری با ماموران گمرک و نیروی انتظامی وارد کنند ولی در کل ایجاد بازارچه باعث ایجاد اشتغال برای مردم این روستاها شده و در بهبودی وضعیت آنها تاثیر زیادی داشته است. هر چند باید گفت که با حذف شرایط و تسهیلات ویژه بازارچه مرزی باجگیران این تاثیرات مثبت کاهش زیادی پیدا نموده و بازارچه نیز با رکود مواجه شده است و به این خاطر شاید حتی ادامه فعالیت بازارچه با توجه به سیاست‌های در پیش گرفته شده توسط کشور ترکمنستان مقرون به صرفه نبوده و تعطیل شود. در سایر فاکتورها نیز با توجه به پرسشنامه‌های پر شده توسط شوراهای روستایی، نتایج زیر به دست آمده است:

طبق اطلاعات مندرج در جدول ۲ از نظر سطح زیر کشت محصولات (از گزینه بیش از ۳۰۰ هکتار به سمت گزینه ۲۰۰-۳۰۰ هکتار)، میزان تولید محصولات (از گزینه زیاد به سمت گزینه‌های متوسط و خیلی کم)، سطح بهره‌برداری از مراتع (از گزینه‌های خیلی زیاد به سمت گزینه خیلی کم)، تعداد دام (از گزینه زیاد به سمت گزینه‌های متوسط و کم) و واحدهای دامی در روستاهای بخش با توجه به عامل خشکسالی در سال‌های بعد از بازگشایی نسبت به قبل از آن با کاهش روبرو شده است. البته در بعد از بازگشایی یک واحد پرورش ماهی قزل‌آلا در روستای شاهرگ و یک واحد پرورش طیور در روستای شاهرگ ایجاد شده است.

از نظر وضعیت درآمدی مردم روستاها (از گزینه بد به سمت گزینه‌های متوسط و خوب) و پس‌انداز روستاییان (از گزینه بد به سمت گزینه خوب)، با توجه به جداول به دست آمده وضعیت به مقدار کمی بهبود یافته است که این بهبودی نیز مربوط به روستاهای شمخال، بردر، قره‌چقه که از بازارچه مرزی استفاده می‌کنند و روستای دربادام و اماقلی به خاطر قرار گرفتن بر سر راه قوچان-باجگیران و احداث کارگاه‌های قالی بافی توسط جهاد کشاورزی قوچان در روستای دربادام، می‌باشد (جهاد کشاورزی قوچان، دفتر طرح و برنامه).

مقدار نیروی بیکار روستایی نیز در بعضی از روستاها که با خشکسالی مواجه شده‌اند نسبت به قبل از بازگشایی افزایش و در روستاهای نزدیک به مرکز بخش و خود شهر باجگیران با کاهش مواجه شده است (از گزینه زیاد به سمت گزینه کم). در نحوه مصرف محصولات کشاورزی روستاهای این بخش مثل زمان قبل از بازگشایی، در دوره بعد از بازگشایی هم به صورت فروش و هم به مصرف در خود روستا بوده است و در یکی از روستاها که بیشتر دامدار بوده‌اند، فروش محصولات متوقف شده و فقط به مصرف خود مردم روستا می‌رسد.

با توجه به موارد ذکر شده بازگشایی مرز در منطقه باجگیران از نظر اقتصادی فقط توانسته است روستاهای نزدیک به مرکز بخش و تا حدود خیلی کمی نیز روستاهای مسیر قوچان-باجگیران را تحت تاثیر قرار دهد. از طرف دیگر، بازگشایی مرز در خود شهر باجگیران باعث رونق داد و ستد و ایجاد اشتغال زیادی شده به طوری که مردم روستاهای مجاور را نیز روزانه به این مرکز می‌کشاند. اشتغال در زمینه‌های استفاده از تسهیلات بازارچه مرزی (۴۰ خانوار)، اشتغال در محل گمرک به منظور بارگیری و تخلیه بار (۲۰ خانوار)، اشتغال در کارهای ساختمانی و ساخت و ساز، اشتغال در زمینه راه‌سازی (شرکت راه‌سازی توبرال) و همچنین رونق گرفتن ارائه خدمات بین‌راهی (رستوران و قهوه‌خانه) و خواروبار فروشی (از ۲۰ مغازه به ۳۷ مغازه) از جمله تاثیرات بازگشایی مرز بوده است (مصاحبه با بخشدار و شهردار و مدیر گمرک باجگیران. اسفند ۱۳۸۰ و آمار شهرداری باجگیران).

جدول ۲ تغییرات متغیرهای اقتصادی در دو دوره قبل و بعد از بازگشایی مرز باجگیران در روستاهای بخش.

توضیحات	نوع تغییرات	وضعیت		متغیرهای اقتصادی
		بعد از بازگشایی مرز (به درصد)	قبل از بازگشایی مرز (به درصد)	
به دلیل خشکسالی در بعد از بازگشایی مرزها، سطح زیر کشت محصولات کشاورزی کاهش یافته است.	منفی	کمتر از ۱۰۰ هکتار ۴/۲ ۱۰۰-۲۰۰ هکتار ۱۲/۵ ۲۰۰-۳۰۰ هکتار ۳۷/۵ بالای ۳۰۰ هکتار ۴۵/۸	کمتر از ۱۰۰ هکتار ۴/۲ ۱۰۰-۲۰۰ هکتار ۱۲/۵ ۲۰۰-۳۰۰ هکتار ۳۳/۳ بالای ۳۰۰ هکتار ۵۰	سطح زیر کشت محصولات کشاورزی
به دلیل خشکسالی و کاهش سطح زیر کشت محصولات در سال‌های بعد از بازگشایی مرز از میزان تولید محصولات کشاورزی نیز کاسته شده است.	منفی	خیلی زیاد ۰ زیاد ۳۳/۳ متوسط ۴۱/۷ کم ۲۰/۸ خیلی کم ۴/۲	خیلی زیاد ۴/۲ زیاد ۵۰ متوسط ۲۵ کم ۲۰/۸ خیلی کم ۰	میزان تولید محصولات کشاورزی
به دلیل خشکسالی و کمبود بارش باران سطح مراتع نیز در بعد از بازگشایی مرز کاهش پیدا کرده است.	منفی	خیلی زیاد ۴/۲ زیاد ۳۷/۵ متوسط ۳۷/۵ کم ۱۶/۷ خیلی کم ۴/۲	خیلی زیاد ۸/۳ زیاد ۳۷/۵ متوسط ۳۷/۵ کم ۱۶/۷ خیلی کم ۰	سطح بهره‌برداری از مراتع
به دلیل کاهش مراتع در بعد از بازگشایی از تعداد دام نیز در بعد از بازگشایی کاسته شده است.	منفی	خیلی زیاد ۰ زیاد ۳۷/۵ متوسط ۳۳/۳ کم ۲۹/۲ خیلی کم ۰	خیلی زیاد ۰ زیاد ۵۰ متوسط ۲۹/۲ کم ۲۰/۸ خیلی کم ۰	تعداد دام
در بعد از بازگشایی یک واحد پرورش طیور و یک واحد پرورش ماهی قزل‌آلا احداث شده است.	مثبت	تعداد ۲	تعداد ۰	واحدهای پرورش طیور و ماهی
تغییرات بهبود وضعیت درآمدی در بعد از بازگشایی در روستاهای نزدیک به مرز و مرکز بخش اتفاق افتاده است و در روستاهای دور از مرکز وضعیت بخاطر خشکسالی بدتر شده است.	مثبت	خیلی خوب ۰ خوب ۴/۲ متوسط ۲۹/۲ بد ۶۲/۵ خیلی بد ۴/۲	خیلی خوب ۰ خوب ۰ متوسط ۲۰/۸ بد ۷۵ خیلی بد ۴/۲	وضعیت درآمدی مردم روستاها
وضعیت پس‌اندازی نیز در بعد از بازگشایی در روستاهای دور از مرکز به خاطر خشکسالی بدتر شده و در روستاهای نزدیک به مرکز بخش و مرز بهبود یافته است.	مثبت	خیلی خوب ۰ خوب ۴/۲ متوسط ۸/۳ بد ۷۹/۲ خیلی بد ۸/۳	خیلی خوب ۰ خوب ۰ متوسط ۱۲/۵ بد ۸۳/۳ خیلی بد ۴/۲	وضعیت پس‌اندازی مردم روستاها
تعداد نیروی انسانی بیکار روستایی در روستاهای دور از مرکز به دلیل خشکسالی افزایش یافته ولی در روستاهای نزدیک به مرکز بخش کاهش یافته است.	مثبت	خیلی زیاد ۴/۲ زیاد ۶۶/۷ متوسط ۱۶/۷ کم ۱۲/۵ خیلی کم ۰	خیلی زیاد ۴/۲ زیاد ۷۵ متوسط ۱۶/۷ کم ۴/۲ خیلی کم ۰	تعداد نیروی انسانی بیکار روستایی

از نظر وضعیت درآمدی مردم روستاها (از گزینه بد به سمت گزینه‌های متوسط و خوب) و پس‌انداز روستاییان (از گزینه بد به سمت گزینه خوب)، با توجه به جداول به دست آمده وضعیت به مقدار کمی بهبود یافته است که این بهبودی نیز مربوط به روستاهای شمال، بردر، قره‌چقه که از بازارچه مرزی استفاده می‌کنند و

روستای دربادام و اماقلی به خاطر قرارداداشتن بر سر راه قوچان- باجگیران و احداث کارگاه‌های قالی‌بافی توسط جهاد کشاورزی قوچان در روستای دربادام می‌باشد.

در عین حال مقدار نیروی بیکار روستایی نیز در بعضی از روستاها که با خشکسالی مواجه شده‌اند نسبت به قبل از بازگشایی افزایش و در روستاهای نزدیک به مرکز بخش و خود شهر باجگیران با کاهش مواجه شده‌است (از گزینه زیاد به سمت گزینه کم). در مورد نحوه مصرف محصولات کشاورزی روستاهای این بخش در دوره بعد از بازگشایی همانند زمان قبل از آن، هم برای مصرف و هم برای عرضه به بازار بوده و در یکی از روستاها با فعالیت غالب دامداری، فروش محصولات متوقف شده و فقط به مصرف خود مردم روستا می‌رسد به گونه‌ای که مصرف در روستا از ۸/۳٪ در قبل از بازگشایی به ۱۶/۷٪ در بعد از بازگشایی افزایش یافته و از میزان فروش و یا هر دو مورد کاسته شده‌است.

در مورد ارائه خدمات نیز با توجه به جدول ۲ بعد از بازگشایی مرز تحولات عمده‌ای صورت گرفته است. تا قبل از بازگشایی مرز فقط ۱۲/۵٪ روستاها از برق، ۴۵/۸٪ از آب آشامیدنی لوله‌کشی شده، ۹۲/۲٪ از مخابرات و ۳۷/۵٪ از خانه بهداشت برخوردار بوده‌اند که بعد از بازگشایی ۱۰۰٪ روستاهای بالای ۲۰ خانوار از برق، ۷۹/۲٪ از آب آشامیدنی لوله‌کشی شده، ۹۱/۷٪ از مخابرات و ۵۰٪ روستاها از خدمات بهداشتی برخوردار شده‌اند و از این نظر بهبودی زیادی نسبت به قبل از بازگشایی حاصل شده‌است.

در زمینه سایر خدمات و طرح‌های عمرانی از قبیل حمام بهداشتی، پست و صندوق پستی نه تنها در روستاهای بخش تغییری صورت نگرفته بلکه در بخشی از آن‌ها وضعیت بدتر نیز شده‌است به طوری که حمام‌های قدیمی ساخته شده در حال تخریب بوده و از این نظر وضعیت بدی در روستاهای بخش حاکم شده است.

در بعد خدمات آموزشی فقط از نظر تعداد مدارس راهنمایی در بعد از بازگشایی تغییراتی صورت گرفته و از ۶ مدرسه به ۹ مدرسه راهنمایی افزایش یافته است. در بخش آموزشی هنوز دبیرستانی در محدوده بخش ایجاد نشده است و محصلین روستایی به منظور ادامه تحصیل مجبور می‌شوند که به شهر قوچان مراجعه کنند. برخی از مدارس از جمله مدرسه راهنمایی شهر باجگیران در حال تخریب است ولی برخی مدارس با استفاده از درآمدهای بازارچه مرزی از قبیل مدرسه ابتدایی شهر باجگیران و احداث مدرسه راهنمایی در روستای اینچه بازسازی و ایجاد شده‌اند. در بخش خدمات فرهنگی نیز از نظر تعداد کتابخانه‌ها تغییری صورت نگرفته و فقط در مرکز بخش در سال ۱۳۷۵ کتابخانه جدیدی احداث شده است. تعدادی مسجد در روستاهای بخش احداث و مساجد مسیر قوچان-باجگیران در روستای امامقلی نیز بازسازی شده‌است. در مرکز بخش نیز علاوه بر مسجد قدیمی، یک مسجد جدید نیز بنا شده است (مشاهدات محلی محقق، زمستان ۱۳۸۰ و بهار ۱۳۸۱).

از نظر پوشش شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی در تمام روستاهای بخش و از جمله در مرکز بخش تحول زیادی صورت گرفته است. نصب آنتن‌های ماهواره‌ای و تقویت کننده‌های امواج در اکثر روستاهای کوهستانی و مرکز بخش باعث شده که در بعد از بازگشایی مرز مردم این روستاها و مرکز بخش از شبکه‌های مختلف رادیویی و تلویزیونی بهره‌مند شوند. حال آنکه تا قبل از بازگشایی مرز از پوشش این شبکه‌ها محروم بودند.

از نظر سایر خدمات نیز فقط در زمینه نانویی، تعداد فروشگاه‌ها و کارگاه‌های قالی بافی، وضعیت نسبت به قبل از بازگشایی بهتر شده است. تعداد روستاهای دارای نانویی از ۲۵٪ در قبل از بازگشایی به ۵۸/۳٪ در بعد از بازگشایی رسیده و فروشگاه‌ها نیز از حدود ۲۰ به ۳۱ فروشگاه افزایش یافته است. با تشویق جهاد کشاورزی قوچان و سرمایه‌گذاری این اداره در روستای دربادام و چند روستای دیگر، کارگاه‌های قالی بافی نیز ایجاد شده است.

علاوه بر روستاهای بخش در مرکز بخش باجگیران از نظر ارائه خدمات، تحولات بیشتری صورت گرفته به طوری که در بعد از بازگشایی تعداد ۳۵۰ خط تلفن به این شهر واگذار شده، ۲ حلقه چاه عمیق به منظور تامین آب شرب شهر باجگیران احداث شده و مرکز رادیو برون مرزی و کتابخانه و مسجد ساخته شده است (مصاحبه با شهردار شهردار شهر باجگیران. اسفند ۱۳۸۱).

با توجه به بهبود ارائه خدمات در بعد از بازگشایی مرز، بعضی از این خدمات از قبیل واگذاری خطوط تلفنی به مردم شهر باجگیران و سایر خدمات ارائه شده به این شهر و همچنین پوشش شبکه‌های تلویزیونی به روستاها دقیقاً متأثر از بازگشایی مرز بوده است ولی در ارائه سایر خدمات با تأیید مسئولین بازگشایی مرز تأثیرات خیلی کمی داشته و سیر طبیعی خود را طی کرده است. فقط ارائه این خدمات با توجه به انزوای این بخش در قبل از بازگشایی تا حدودی متأثر از پیگیری مسئولین بخش و شهرستان بعد از بازگشایی بوده باشد. با توجه به نتایج پرسشنامه و همچنین مصاحبه با مسئولین تأثیرات اقتصادی بازگشایی مرز با توجه به فاصله از مرز کاهش یافته به طوری که روستاهای دور از مرکز حتی بدون تأثیر بوده است.

در بخش قاچاق کالا و مواد مخدر نیز با توجه به آمار موجود در دفتر امنیتی استانداری خراسان، خارج از معبر مرزی باجگیران، قاچاقی صورت نگرفته و فقط کالاهای قاچاقی ضبط شده مربوط به مسافری عبوری از مرز و همچنین جاسازی توسط رانندگان کامیون‌ها و عمدتاً در زمینه مواد مخدر بوده است (استانداری خراسان، ۱۳۸۰). البته شایان ذکر است که به گفته مسئولین مواد مخدر هم وارد و هم خارج می‌شود و با توجه به درصد بالای اعتیاد در روستاهای محدوده بخش باجگیران مواد مخدر وارد شده معمولاً مرفین بوده است. مصرف مواد مخدر در روستاهای بخش باجگیران به دلیل کوهستانی بودن و دامدار بودن اغلب روستاییان و همچنین ضد ارزش نبودن آن بسیار بالا است (مصاحبه با آقای عابد زاده بخشدار قبلی بخش باجگیران. فروردین ۱۳۸۱).

با توجه به موارد مذکور قسمتی از فرضیه اول که مربوط به نقش فاصله از مرز در کاهش اثرات مثبت اقتصادی مردم منطقه باجگیران می‌شود، تأیید می‌شود و قسمت دوم این فرضیه که مربوط به کاهش قاچاق کالا می‌باشد، با توجه به موارد ذکر شده و وجود قاچاق کالا از طریق مبادی ورودی توسط مسافری (چمدانی) و رانندگان کالاهای ترانزیتی و همچنین وجود ورود قانونی کالا از طریق بازارچه مرزی بعد از رکود کار بازارچه و حذف تسهیلات آن (حذف تخفیف ۳۰ درصدی در عوارض) مورد تأیید قرار نمی‌گیرد.

ب) بازگشایی مرز و مسائل اجتماعی و فرهنگی

حرکت نشانگر پویایی و تلاش انسان ها می باشد. لذا انسان آگاه و اندیشمند برای یافتن افق های باز و روشن مهاجرت می نماید. انسانی که در یک مکان جغرافیایی، زمینه های تلاش و پویایی را برای خود محدود ببیند به ترک وطن خود مبادرت خواهد ورزید (مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۳، ۹۰). علت و انگیزه های مهاجرت گوناگون و در عین حال مکمل یکدیگرند. اگرچه دو عامل «دافعه» و «جاذبه» در مبدا و مقصد مهاجران نقش مهمی را ایفا می کنند (مهدوی، ۱۳۷۴، ۱۸۷).

امروزه با توجه به ویژگی های مهاجرت روستاییان مرزی که عمدتاً شامل مردان مجرد و باسوادان روستایی می شود، خطر بزرگی است که مرزهای کشور را تهدید می کند. جدای از ویژگی تخلیه جمعیتی در مناطق مرزی، این نوع تحرک مکانی باعث به هم خوردن ترکیب سنی و جنسی می شود که خود عامل ایجاد مشکلات و خطرات زیادی است. تخلیه مناطق مرزی از افراد کارشناس و باسواد این مناطق نیز خطرات اقتصادی و فرهنگی زیادی را در بر خواهد داشت.

پیش از بازگشایی مرز، مهاجرت روستاییان منطقه باجگیران به شهرهای قوچان و مشهد بسیار زیاد بوده است. این مهم در خود مرکز بخش باجگیران که به وجود آمدن آن متأثر از مرز و نقش گمرکی آن بوده است، بیشتر قابل توجه بوده است. مهم ترین دلایل مهاجرت روستاییان در قبل از بازگشایی مرز به ترتیب اولویت بیکاری، عدم سرمایه و درآمد کافی، فقر و کمبود امکانات و خدمات آموزشی و رفاهی ذکر شده که در سال های اخیر، عامل خشکسالی نیز به عوامل دافعه قبلی اضافه شده است. بعد از بازگشایی مرز مهمترین عوامل مهاجرت روستاهای بخش باجگیران به ترتیب اولویت خشکسالی، بیکاری، عدم وجود درآمد و سرمایه کافی و کمبود امکانات و فقر ذکر شده است (جدول ۳).

جدول ۳ مهمترین دلایل مهاجرت مردم روستا به شهر قبل و بعد از بازگشایی مرز

بعد از بازگشایی مرز		قبل از بازگشایی مرز		شاخص
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۸۷/۵	۲۱	۷۹/۲	۱۹	بیکاری
۷۹/۲	۱۹	۷۵	۱۸	عدم درآمد و سرمایه کافی
۳۷/۵	۹	۳۳/۳	۸	فقر
۴۱/۷	۱۰	۲۵	۶	کمبود امکانات آموزشی و خدمات رفاهی
۱۰۰	۲۴	۰	۰	خشکسالی

مأخذ: مطالعات میدانی

پس از بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان در منطقه باجگیران تا حدودی از میزان مهاجرت روستاییان کاسته شده و حتی در برخی از روستاهای نزدیک مرز بعد از بازگشایی مهاجرتی گزارش نشده است. از جمله عواملی که باعث کاهش مهاجرت در برخی از روستاهای نزدیک مرز و تاحدودی روستاهای قرار گرفته در حاشیه جاده قوچان - باجگیران شده اند می توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. ایجاد بازارچه مرزی در منطقه مرزی باجگیران و دادن تسهیلات به استفاده کنندگان این بازارچه که باعث تشویق روستاهای نزدیک باجگیران شده و عده زیادی از اهالی روستاهای بردر، شمخال و قره‌چقه که تا پیش از این معمولاً از درآمد کمی برخوردار بوده‌اند، در این بازارچه مشغول به کار شده‌اند. البته باید گفت که نقش این افراد در بازارچه مرزی جدای از افرادی که در کارهای خدماتی و تخلیه و بارگیری مشغول به کار شده‌اند، بیشتر واسطه‌ای بوده‌است. این واسطه‌ها را بیشتر زنان تشکیل می‌دهند که در قبال دریافت کارمزدی کالاهایی را برای دلالان محلی و یا تاجران شهری وارد می‌کنند.

۲. ایجاد اشتغال در مرکز بخش باجگیران و مشغول به کار شدن اهالی روستاهای اطراف به همراه مردم خود شهر در مشاغلی که در گمرک ایجاد شده است و همچنین شغل‌های کاذبی که در زمینه‌های خرید و فروش ارز رواج پیدا کرده نیز از دلایل دیگر کاهش مهاجرت بوده است. به گفته مدیر گمرک باجگیران، حدود ۴۰ خانوار از اشتغال در کارهای تخلیه و بارگیری بار کالاهای صادراتی و یا وارداتی و همچنین کارهای ساخت و ساز در داخل گمرک امرار معاش می‌کنند.

۳. شرکت‌های حمل و نقل مسافری در مرکز بخش که بین باجگیران-مشهد کار می‌کنند با استفاده از تسهیلات شرکت ایران خودرو توانسته‌اند حدود ۵۴ سواری پیکان و پژو در مسیر باجگیران-مشهد راه اندازی کنند. این تسهیلات را شرکت ایران خودرو به شرط استفاده از نیروی کار محلی به این شرکت‌های خصوصی واگذار کرده است. امروزه این شرکت‌ها هر چند تمام نیروی انسانی خود را از منطقه باجگیران جذب نکرده‌اند ولی باعث ایجاد اشتغال و جذب قسمتی از نیروی بیکار مرکز بخش و روستاهای اطراف در این زمینه شده‌اند. علاوه بر این شرکت‌ها، سرویس‌های شخصی زیادی نیز در مسیر قوچان-باجگیران مشغول به کار شده‌اند. رانندگان این سرویس‌ها نیز معمولاً از افراد محلی این منطقه هستند که به قوچان مهاجرت کرده‌اند. این نوع فعالیت که باعث کاهش بیکاری و در نتیجه مهاجرت از منطقه شده، متأثر از وجود تعداد زیاد مسافری خارجی و داخلی منطقه مرزی باجگیران است.

۴. عامل ایجاد خدمات و امکانات آموزشی و رفاهی نیز تا حدودی تحت تأثیر بازگشایی مرز بوده است. به طوری که بعد از بازگشایی مرز در ارائه خدمات مختلف (برق، مخابرات، ارتباطات، امکانات فرهنگی و آموزشی، خدمات بهداشتی و درمانی، تحولات عمده ای صورت گرفته است.

شایان ذکر است که به گفته مسئولین محلی و تأیید مسئولین امنیتی استانداری خراسان خدمات‌رسانی در بخش باجگیران هر چند تا حدودی ممکن است ناشی از بازگشایی مرز باشد ولی می‌توان گفت که سیر طبیعی خود را نیز طی کرده است. بازگشایی مرز فقط می‌تواند پیگیری‌های بیشتر مسئولین محلی و مسئولین شهرستان برای ارائه زودتر و بهتر خدمات را باعث شده باشد.

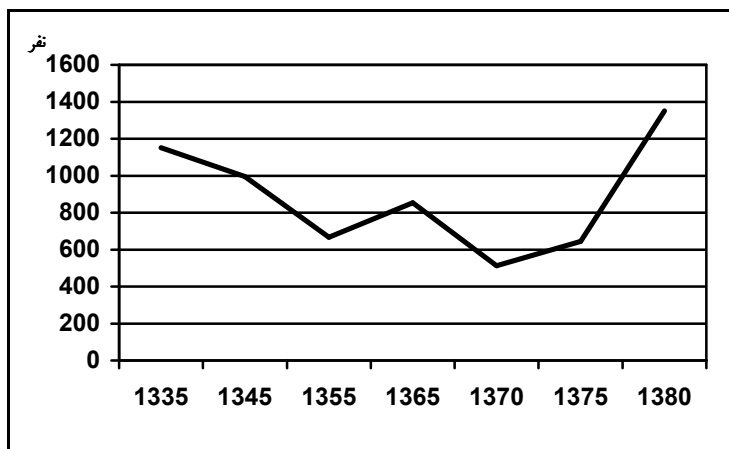
به نظر می‌رسد وجود پوشش‌های مختلف شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی و ایجاد آنتن‌های ماهواره‌ای در اکثر روستاهای کوهستانی منطقه متأثر از بازگشایی مرز بوده‌است. بعد از بازگشایی مرز، برای این که مردم این منطقه از شبکه‌های کشور مجاور استفاده نکنند، مسئولین با احداث تقویت کننده‌ای امواج رادیویی و تلویزیونی و

نصب آنتن‌های ماهواره‌ای از یک طرف باعث پوشش مردم این منطقه در برخورداری آنان از شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی جمهوری اسلامی شده و از طرف دیگر از تحت پوشش قرارگرفتن مردم منطقه توسط شبکه‌های تلویزیونی کشور مقابل جلوگیری کرده‌اند.

این دلایل باعث شده است که علاوه بر روستاهای نزدیک مرز جمعیت خود شهر باجگیران نیز تثبیت شده و یا حتی این شهر مهاجرپذیر نیز شود. بررسی روند تغییرات جمعیتی شهر باجگیران در طی سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۳۵ نشان می‌دهد که طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۰ جمعیت شهر باجگیران همواره رو به کاهش بوده و از رشد منفی برخوردار بوده است (شکل ۱).

بر اساس اسناد موجود در شهرداری و بخشداری باجگیران، این شهر تا قبل از انقلاب ۱۹۲۰ روسیه به خاطر موقعیت تجاری و استراتژیک مهم خود، جمعیتی ده هزار نفری داشته است ولی با بسته شدن مرز جمعیت خود را به مرور زمان از دست داده به طوری که در سال ۱۳۳۵ به ۱۱۵۱ نفر و در نهایت در سال ۱۳۷۰ به ۵۱۳ نفر رسیده است. بعد از بازگشایی مرز و بر اساس سرشماری‌های نفوس و مسکن در سال ۱۳۸۵ کل جمعیت این شهر به ۷۵۳ نفر کاهش پیدا کرده اما با توجه به مهاجرپذیری آن و افزایش جمعیت غیربومی، شهر باجگیران در حال حاضر بالغ بر ۱۵۰۰ نفر جمعیت دارد.

علاوه بر تحول جمعیتی در مرکز بخش باجگیران بعد از بازگشایی مرز، روستاهای نزدیک به مرکز بخش نیز با کاهش مهاجرت و در نتیجه تثبیت جمعیت روبرو شده‌اند. بر اساس اطلاعات به دست آمده از طریق پرسشنامه و تأیید مسئولین محلی مهاجرت از این روستاها به شهرها متوقف شده و یا کاهش زیادی پیدا کرده است. اطلاعات آماری بخشداری نیز نشانگر این مطلب است که جمعیت روستاهای بخش که از بازارچه مرزی و امکانات دیگر مرکز بخش استفاده کرده‌اند تثبیت شده به طوری که آمار جمعیتی این روستاها نسبت به سال ۱۳۷۵ نشان دهنده افزایش جمعیت است. مهاجرت این روستاییان که تا قبل از بازگشایی مرز به دلایل اقتصادی و از جمله بیکاری صورت می‌گرفت، با ایجاد بازارچه مرزی و افزایش فرصت‌های شغلی ناشی از آن، روند رو به کاهشی داشته و حتی در بعضی از این روستاها کاملاً متوقف شده است.

شکل ۱ نمودار تغییرات جمعیتی شهر باجگیران طی دوره ۴۵ ساله (۱۳۳۵-۱۳۸۰)

(ترسیم شده بر اساس اطلاعات مرکز آمار ایران)

جدول ۴ تغییرات میزان مهاجرت در دو دوره قبل و بعد از بازگشایی در نقاط روستایی بالای ۲۰ خانوار بخش باجگیران

تغییرات	قبل از بازگشایی مرز	بعد از بازگشایی مرز	توضیحات
خیلی زیاد	۸/۳	۴/۲	در روستاهای نزدیک به مرکز بخش با تثبیت جمعیت و کاهش مهاجرت در بعد از بازگشایی
زیاد	۷۰/۸	۷۰/۸	نسبت به قبل از بازگشایی مواجه بوده‌ایم ولی در روستاهای دور از مرکز پس از بازگشایی به دلیل خشکسالی مهاجرت افزایش داشته‌است.
تاحدودی	۲۰/۸	۱۶/۷	
کم	۰	۸/۳	
خیلی کم	۰	۰	

مأخذ: مطالعات میدانی

علاوه بر روستاهای نزدیک به مرکز بخش (شمخال، بردر و قره چقه)، روستای دربادام و تا حدودی روستای امامقلی (مرکز دهستان) نیز به جهت استقرار مکانی بر سر راه تجاری قوچان- باجگیران- عشق آباد و همچنین سرمایه‌گذاری و تشویق جهاد کشاورزی قوچان در زمینه احداث کارگاه‌های قالی‌بافی و ایجاد اشتغال هر چند اندک در این روستاها، روند مهاجرت تا اندازه‌ای کاهش یافته‌است. در سایر روستاهای بخش در سال‌های اخیر به خاطر خشکسالی‌های مداوم و چند ساله و همچنین بیکاری روند مهاجرت نه تنها کاهش نیافته بلکه رو به افزایش نیز بوده‌است.

در زمینه‌های فرهنگی نیز با توجه به تفاوت‌های فرهنگی مردم بخش باجگیران (به لحاظ قومی و زبانی) با مردم ترکمنستان و همچنین کنترل شدید تبعه ترکمنستان توسط مسئولین بخش باجگیران، شاهد عدم تأثیرپذیری مردم و مشکلاتی در این زمینه‌ها هستیم. شایان ذکر است که مردم بخش باجگیران کرد و شیعه مذهب بوده و از این نظر با مردم آن سوی مرز که ترکمن و اهل تسنن بوده، متفاوت می‌باشند. هرچند به دلیل موقعیت استراتژیک و بازبودن این نقطه مرزی، مردم این نقطه شهری اکثراً تا حدودی به زبان روسی آشنایی داشته و تاجرپیشه هستند. بنابراین اهالی مسن آن تا حدی متأثر از فرهنگ روسی بوده و خاطرات زیادی از دوره بازبودن مرز در قبل از انقلاب دارند. به هر حال با توجه به اطلاعات ارائه شده بعد از بازگشایی کاهش روند مهاجرت در منطقه مرزی باجگیران مشهود بوده ولی با فاصله‌یابی از مرز روند این تأثیرات کمتر شده‌است.

نتیجه‌گیری

تصمیمات سیاسی همواره تحولات جدی در فضاهای جغرافیایی را باعث می‌شوند. یکی از این تصمیمات، بازگشایی مرز ایران و ترکمنستان بعد از فروپاشی شوروی سابق بوده که به نوعی عاملی در جهت توجه جدی مسئولین دو کشور به ویژه ایران به مناطق مرزی خود و متأثر شدن روستاهای دور افتاده مرزی از این تصمیمات و تغییرات اقتصادی و اجتماعی در این مناطق بوده است. به عنوان نمونه توسعه یافتگی اقتصادی مناطق مرزی و رفاه نسبی در این مناطق می‌تواند موجبات کاهش برخی از مشکلات مرزی از قبیل قاچاق کالا، مواد مخدر و سرقت را فراهم ساخته و از تخلیه جمعیتی مناطق مرزی جلوگیری کند.

مهاجرت این روستاییان که تا قبل از بازگشایی مرز عمدتاً به دلایل اقتصادی و از جمله بیکاری بوده با بازشدن مرز و ایجاد اشتغال در مرکز بخش برای مردم روستایی، روند رو به کاهشی یافته و حتی در بعضی از این

روستاها کاملاً متوقف شده‌است. هرچند این تغییر در برخی از روستاهای دور از مرکز بخش، متأثر از بازگشایی مرز نبوده و به دلایل دیگری برمی‌گردد. به طوری که از نظر مهاجرت، علاوه بر روستاهای نزدیک به مرکز بخش (شمخال، بردر و قره چقه)، روستای دربادام و تا حدودی روستای امامقلی (مرکز دهستان) نیز به خاطر قرار گرفتن بر سر راه تجاری قوچان- باجگیران- عشق آباد و همچنین سرمایه گذاری و تشویق جهاد کشاورزی قوچان در زمینه راه‌اندازی کارگاه‌های قالی‌بافی و ایجاد اشتغال محدود برای این روستاها، روند مهاجرت در این روستاها نیز کندتر شده است. در سایر روستاهای بخش در سال‌های اخیر به خاطر خشکسالی‌های مداوم و چند ساله و همچنین بیکاری روند مهاجرت نه تنها کاهش نیافته بلکه رو به افزایش نیز بوده است.

با توجه به نتایج از مطالب ارائه شده و پرسشنامه‌ها و همچنین مصاحبه با مسئولین محلی تأثیرات اقتصادی بازگشایی مرز با توجه به فاصله از مرز کاهش یافته است به طوری که روستاهای دور از مرکز حتی بدون تأثیر بوده است. اما مرکز بخش به دلیل زمینه‌های اشتغالی اداری و تجاری، نه تنها مردم این نقطه و اطراف آن بلکه از سایر نقاط نیز افرادی را با هدف دستیابی به شغل، به آنجا جذب کرده است.

به لحاظ فرهنگی نیز تأثیراتی به ویژه در مرکز بخش و روستاهای نزدیک به آن دیده می‌شود. این تأثیرات در زمینه نمادهای فرهنگی آن‌سوی مرز و همچنین فرهنگ شهری داخل کشور (حضور مسئولین و تاجران و گردشگران) بوده است. این نقطه شهری به دلیل ارتباطات قبل از انقلاب و بسته شدن مرزها، از فرهنگ روسی تأثیرپذیری داشته و نمادهای آن به ویژه در بین افراد مسن دیده می‌شود؛ به طوری که بعضی از آن‌ها به زبان روسی آشنایی دارند. اما در بعد از بازگشایی، مسئولین بخش باجگیران کنترل شدیدی در زمینه ارتباط گردشگران وارد شده به ایران اعمال کرده و از ارتباط آن‌ها با افراد محلی تا حدودی جلوگیری کرده‌اند. همین امر باعث شده که از اثرات سوء فرهنگی جلوگیری شود. ضمن این که مسئولین کشور ترکمنستان نیز در این زمینه کنترل‌هایی را اعمال کرده‌اند. به عنوان نمونه از ورود زنان کمتر از ۳۰ سال و مجرد به داخل ایران جلوگیری کرده و یا به جوانان ایرانی در زمینه دادن گذر مرزی و یا ویزا سخت‌گیری می‌کنند.

به طور کلی با توجه به نتایج بدست آمده پس از بازگشایی مرز در منطقه باجگیران می‌توان نتیجه گرفت که تأثیرپذیری بخش باجگیران از بازگشایی مرزها، به شدت تحت تأثیر عامل فاصله جغرافیایی، وضعیت توپوگرافی، موقعیت جغرافیایی و تصمیمات سیاسی در سطوح محلی و ملی بوده است.

منابع

- اداره کل مقررات صادرات و واردات وزارت بازرگانی، ۱۳۸۰، مقررات صادرات و واردات. نشر بازرگانی. مردادماه.
- بشیری، حسین، ۱۳۷۷، بررسی جغرافیایی روستاهای مرزی استان اردبیل به منظور توسعه اقتصادی و اجتماعی با تأکید بر مسایل سیاسی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران. تابستان.
- برزگری، ابوالفضل، ۱۳۷۶، تحلیل توان‌های محیطی برای توسعه ناحیه باجگیران. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی. خرداد.
- پرسکات، جی، ار.، ۱۳۵۸، گرایش‌های تازه در جغرافیای سیاسی. ترجمه دره میر حیدر. دانشگاه تهران.

- جهاد کشاورزی قوچان، بی تا. دفتر طرح و برنامه ریزی. جزوه داخلی.
- حافظ نیا، محمدرضا، ۱۳۷۹، مبانی مطالعات سیاسی و اجتماعی (در دو جلد ۱ و ۲)، سازمان مدارس و حوزه‌های علمی خارج از کشور، قم.
- درایسدل، آلاسدایر. بلیک، اچ.، ۱۳۷۴، جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا. ترجمه دره میرحیدر. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی. ۸ تهران.
- دفتر امنیتی استانداری استان خراسان، بی تا. آمار مربوط به وضعیت قاچاق صورت گرفته از مرزهای خراسان.
- دفتر سیاسی فرمانداری قوچان، ۱۳۷۹، معرفی بخش باجگیران. قوچان.
- عندلیب، علیرضا، ۱۳۸۰، نظریه پایه و اصول آمایش مرزی ج.ا. ایران. دوره عالی جنگ.
- کریمی، حسین، ۱۳۷۵، جمهوری ترکمنستان (کتاب سبز). انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، تهران.
- کمیته ستاد تنظیم اقتصاد وزارت اقتصاد و دارایی (بی تا). جزوه بررسی روند تشکیل بازارچه‌های مرزی و تحلیل وضعیت فعلی آن‌ها. وزارت اقتصاد.
- گزارش سیاسی - اجتماعی بخش باجگیران، ۱۳۷۷، جزوه موجود در فرمانداری قوچان. مردادماه.
- محمودی، علی، ۱۳۷۹، موانع و مشکلات بازارچه‌های مرزی در توسعه منطقه‌ای، مطالعه موردی مناطق شمال و شمال غرب کشور. موسسه پژوهش‌های بازرگانی.
- محمدپور، علی، ۱۳۸۱، بازگشایی مرزها و تأثیر آن بر مناطق مرزی. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- مرکز آمار ایران، ۱۳۷۹، جمعیت شهرهای ایران طی دوره ۴۰ ساله (۷۵-۱۳۳۵). مرکز آمار ایران. تهران.
- مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شهرستان قوچان، تهران.
- مصاحبه، ۱۳۸۱، آقای عابد زاده بخشدار قبلی بخش باجگیران. فروردین.
- مصاحبه، ۱۳۸۱، مدیر گمرک باجگیران. فروردین.
- مصاحبه، ۱۳۸۱، بخشدار و شهردار باجگیران. اسفند.
- مطیعی لنگرودی، سید حسن، ۱۳۷۳، جغرافیای اقتصادی ایران (جلد اول). دانشگاه فردوسی مشهد. پاییز.
- مهدوی، مسعود، ۱۳۷۴، اصول و مبانی جغرافیای جمعیت. نشر قومس. تهران.
- میرحیدر، دره، ۱۳۸۰، مبانی جغرافیای سیاسی. انتشارات سمت. چاپ هشتم. تهران.

- Dwivedi, R.L., 1990, Functionals of Political Geography. Chaltanya Publishing house. University of Allahabad.
- Jones, Philip N. & Wild, Trevor, 1994, Opening the Frontier: Recent Spatial Impacts in the Inner_german Border Zone; Regional Studies, Vol.28. No. 3.
- www.sci.org.ir, 2007.